

VERHANDELINGEN VAN DE MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT, NR. 36

Jozef Scheerder

Het Wonderjaar te Gent 1566-1567

Johan Decavele en Gustaaf Janssens (red.)

ACADEMIA
PRESS

Inhoudstafel

Woord vooraf	1
Scheerders <i>Het Wonderjaar te Gent 1566-1567</i> na vijfenveertig jaar Johan Decavele en Gustaaf Janssens	
<i>Noten</i>	6
Inleiding	9
<i>Noten</i>	11
Lijst van afkortingen	13
Bibliografie	15
<i>Noten</i>	28
Hoofdstuk 1 Naar het Wonderjaar	29
Art. I. De gezagscrisis in de Nederlanden	29
§ 1. De oppositie van de hoge adel	29
§ 2. Zending van Egmont naar Spanje	31
§ 3. De ‘Brieven uit het Bos van Segovia’	32
§ 4. Het Eedverbond van de lagere adel	34
Art. II. De verspreiding van de hervorming in de Nederlanden	36
§ 1. Reformatorische stromingen	36
§ 2. Het verzet tegen de inquisitie en de plakkatzen	38
Art. III. De invloed van economische en sociale factoren	39
<i>Noten</i>	41
Hoofdstuk 2 Van hagenpreken naar Beeldenstorm	47
Art. I. De hagenpredikers	47
Art. II. De organisatie van de hagenpreken	49
Art. III. De toehoorders op de hagenpreken	51

Art. IV.	De houding van de overheid tegenover de hagenpreken	52
	§ 1. Een hagenpreek door de overheid verstoord	52
	§ 2. Het plakkaat van 3 juli 1566.	53
	§ 3. De bijeenkomst in Sint-Truiden	54
	§ 4. De Gentse magistraat en de bevelen van de landvoogdes.	55
Art. V.	Maatregelen tegen kerkschennis en plundering	60
Art. VI.	Het graanoproer van 21 augustus 1566	62
	<i>Noten</i>	64
 Hoofdstuk 3 De Beeldenstorm		69
Art. I.	Het verloop van de Beeldenstorm in Gent	69
	§ 1. Houding van de hoogbaljuw	69
	§ 2. Chronologisch verloop	72
	§ 3. De beeldenstormers	73
Art. II.	Het karakter van de Beeldenstorm	74
	§ 1. De interpretatie van Daniël Jacobs, Victor Fris en Marcel Delmotte.	74
	§ 2. Nieuwe interpretatie van de Gentse Beeldenstorm	75
	<i>Noten</i>	93
 Hoofdstuk 4 Balans van de Gentse Beeldenstorm		103
Art. I.	De parochiekerken.	103
Art. II.	De collegiale kerk van Sint-Veerle	107
Art. III.	De mannenkloosters	107
Art. IV.	De vrouwenkloosters	111
Art. V.	Hospitalen en godshuizen	113
Art. VI.	Kapellen	115
Art. VII.	Langs de straten	116
	<i>Noten</i>	116
 Hoofdstuk 5 Beperkte tolerantie van de predicaties		121
Art. I.	De reacties op de Beeldenstorm	121
	§ 1. De reacties van de magistraat	121
	§ 2. Het akkoord van 23 augustus 1566.	123
	§ 3. Aanhouding van de beeldenstormers.	125
	§ 4. Terechtstelling van drie beeldenstormers.	127

§ 5. Het herstel van de rooms-katholieke religie	128
Art. II. De acte van submittie	129
§ 1. Het akkoord met Egmont en het gebod van de magistraat	129
§ 2. De ondertekening van het akkoord	133
§ 3. Interpretatie en toepassing van het akkoord	138
Art. III. Voortdurende onrust	139
§ 1. Animositeit tussen hervormden en katholieken	139
§ 2. De oktobersynode en het 3.000.000 goudguldens rekwes	141
§ 3. Ongeoorloofde openbare vergaderingen in de stad	147
<i>Noten</i>	149
Hoofdstuk 6 De hervormde gemeente te Gent	165
Art. I. De predikanten	165
Art. II. Het consistorie	169
Art. III. De diakens of aalmoezeniers	173
Art. IV. De hervormde tempel	176
Art. V. Getalsterkte van de hervormde gemeente	179
Art. VI. Een Vlaamse en een Waalse gemeente	186
<i>Noten</i>	187
Hoofdstuk 7 Naar het verbod van de predicaties	193
Art. I. De rekwesten van de vier leden van Vlaanderen	193
§ 1. Het eerste rekwes (oktober 1566)	193
§ 2. Het tweede rekwes (december 1566)	196
Art. II. De landvoogdes eist de strenge toepassing van het akkoord van 23 augustus	198
§ 1. De omzendbrief van de landvoogdes (4 december 1566)	198
§ 2. Het antwoord van de magistraat	199
§ 3. Egmont en de bevelen van Margaretha	200
§ 4. De hervormden en de bevelen van de landvoogdes	200
§ 5. Optreden van Egmont tegen de hervormden	201
§ 6. Voorzorgsmaatregelen van de magistraat tegen onlusten	203
§ 7. Zending van pensionaris Jan du Bois naar het hof te Brussel	204
§ 8. Optreden van de magistraat tegen de hervormden	205
Art. III. Het verbod van de predicaties	206
§ 1. Nieuwe omzendbrief van de landvoogdes (23 januari 1567)	206
§ 2. De uitvoering van de nieuwe bevelen van de landvoogdes	207

INHOUDSTAFEL

§ 3. Egmont in Gent	208
§ 4. Deputatie van schepenen naar Brussel.	209
§ 5. De eedaflegging	210
§ 6. De nederlaag van de rebellen te Oosterweel (13 maart 1567)	211
§ 7. De predicaties verboden en de tempel gesloten	213
<i>Noten</i>	214
Besluit	223
Bijlage I – Vonnis van de Raad van Beroerten – 29 maart 1568 (n.s.)	227
Bijlage II – Confessies van Filips Triest	231
Bijlage III – Visitatie en estimatie van de schade in de Sint-Baafskerk	233
Bijlage IV – Gentse beeldenstormers en protestanten, actief gedurende het Wonderjaar 1566-1567	241
Index	269

Woord vooraf

SCHEERDERS *HET WONDERJAAR TE GENT 1566-1567* NA VIJFENVEERTIG JAAR

Het gebeurt maar zelden dat een onuitgegeven historisch werk, dat meer dan twee generaties geleden tot stand kwam en waarvan de auteur zestien jaar geleden overleed, niet in de complete vergetelheid is geraakt. De voorliggende editie bewijst dat het voor een belangwekkende studie anders kan. Reeds in 2001, na het overlijden van dr. Jozef Scheerder, brak professor baron Raoul van Caenegem een lans voor ‘een postume publicatie van zijn levenswerk’.¹ De betreurde professor Jan Roegiers (1944-2013), in leven hoofdbibliothecaris, archivaris en hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd en Kerk en Religie in de Nieuwe Tijd aan de KU Leuven, lag aan de basis van het initiatief voor de uitgave van het proefschrift en heeft zich daar jarenlang daadwerkelijk voor ingezet. Het project wordt thans gerealiseerd, mee profiterend van de grote belangstelling voor de Beeldenstorm bij de 450ste verjaardag.

Aangemoedigd door de professoren jonkheer Léon van der Essen (1883-1963) en kanunnik Albert De Meyer (1887-1952), koos Jozef Scheerder (Gent, 29 mei 1911 – 3 december 2000) voor zijn licentiaatsverhandeling aan de Katholieke Universiteit Leuven een onderwerp over de Reformatie. De Gentenaar studeerde in 1937 af met de scriptie *Opkomst en verspreiding van het calvinisme te Gent*. Naast talrijke andere publicaties, werkte hij gestadig verder aan het onderwerp. Met het proefschrift *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567* promoveerde hij in 1971 tot doctor in de Geschiedenis. Hij was toen al op rijpe leeftijd, maar hij had zijn opzoeken moeten doen tijdens zijn gevulde loopbaan (onderbroken door de Tweede Wereldoorlog) als leraar, achtereenvolgens in Eigenbrakel, Kortrijk, Sint-Niklaas en laatst, van 1949 tot 1971, aan het Koninklijk Atheneum van Genk. En vooral: het was voor de perfectionist die hij was, nooit goed genoeg, nooit volledig af. Tot de laatste dagen van zijn leven is hij er blijven aan doorwerken, hetgeen verklaart waarom de verhandeling nooit persklaar was en bijgevolg niet verschenen is. Bij onze bezoeken ten huize Scheerder in Sint-Martens-Latem toonde hij ons vaak mappen en steekkaarten met aanvullingen. Zijn voornemen om de tekst te laten nalezen door een bevriend germanist/neerlandicus, is helaas niet gerealiseerd.

Tot een herwerkt manuscript is het bijgevolg nooit gekomen, reden waarom thans beslist werd de versie van 1971 – weliswaar met talrijke redactionele aanpassingen, waarvoor ook de aantekeningen van Scheerder zijn gebruikt – uit te geven: als laat tribuut aan de onvermoeibare vorser (tevens vanaf 1982 toegewijd bestuurslid en ondervoorzitter

van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent), maar vooral ook om de schat aan gegevens die erin vervat is, ruim toegankelijk te maken.

Een toepasselijke beoordeling van *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567* gaf professor Adriaan Verhulst (1929-2002) bij de uitreiking van de prijs Geschiedenis 1971 van de provincie Oost-Vlaanderen aan de laureaat: ‘Het werk van de heer Scheerder munt uit door zijn betrouwbaarheid: de feiten en gebeurtenissen werden met de grootst mogelijke nauwkeurigheid vastgesteld, zodat een zeer grote objectiviteit werd bereikt... Het werk van de heer Scheerder is voldragen en af. Bij de lectuur ervan merkt men dat de auteur jarenlang heeft geworsteld met de bronnen van de opstand en het opkomend protestantisme, dat hij lang nagedacht heeft over de problematiek, omdat hij stond tegenover een onderwerp waarover door generaties historici de meest uiteenlopende versies en interpretaties werden naar voren geschoven, waarbij beurtelings het accent werd gelegd op de religieuze, de politieke of de sociaal-economische factor. Indien de heer Scheerder voor de religieuze en deels ook politieke factor opteerde, dan deed hij dit niet dan na een genuanceerd tegen elkaar afwegen van al die factoren. Het werd aldus een grijpt werk van jaren, dat de bekroning vormt van een lange loopbaan als historicus. We moeten de schrijver hulde brengen voor de moed die hij opbracht op zijn leeftijd, om over het onderwerp dat hem al heel zijn leven bezighield, tot klaarheid en tot een gefundeerd oordeel te komen.’

Daaraan kan nog worden toegevoegd dat Jozef Scheerder, meer dan ooit tevoren, de aandacht vestigde op het uitzonderlijke belang van het dagboek van de Gentse schrijver Marcus van Vaernewijck, *Van die Beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Gent 1566-1568*.² Geen auteur die zich bezighoudt met de geschiedenis van de Nederlanden in de zestiende eeuw kan er nog aan voorbij. Judith Pollmann noemt het het meest uitgebreide en fascinerende werk dat over die periode bestaat.³

De beperkte toegankelijkheid van Scheeders proefschrift (hoewel er exemplaren aanwezig zijn in de Universiteitsbibliotheek Leuven!) heeft ertoe geleid dat er maar weinig gebruik is van gemaakt. Wel heeft Johan Decavele er kunnen uit putten voor zijn synthetisch artikel ‘Het Wonderjaar’.⁴ Maar bijvoorbeeld Peter Arnade bestond het – in wat voor de rest zeker als het referentiewerk par excellence voor de betreffende periode mag worden beschouwd – een uitvoerig verhaal te doen over de Beeldenstorm in Gent zonder Scheeders dissertatie te noemen: *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: the political culture of the Dutch Revolt* (Ithaca, 2008), p. 148-163. Wie daarin (en ook elders) wél vaak geciteerd wordt, is Marcel Delmotte, (‘Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 76 (1963), p. 145-176).

Delmotte legde bij manier van spreken Scheerder het vuur aan de schenen. Handelend over dezelfde gebeurtenissen in dezelfde stad, legde hij de nadruk op de sociaaleconomische beweegredenen, terwijl voor onze auteur de godsdienst primeert. Delmotte ging nochtans minder ver dan de Duits-Joodse marxist Erich Kuttner (1887 – vermoord in Mauthausen in 1942), die in zijn *Het Hongerjaar 1566* (postuum uitgegeven in Amsterdam, 1949) in de Beeldenstorm een uiting had gezien van proletarisch oproer: een hongeropstand, een aanval van het arme volk op de geldkisten van de rijken. De dualiteit: verzet uit wanhoop van de werkersklasse, versus de gloedvolle religieuze bezieling, was een *hot item* geworden in de penningstrijd – en is dat tot vandaag deels gebleven.⁵

Ook Scheerder gaat daar in een afzonderlijk hoofdstuk op in. Het is jammer dat hij geen gebruik heeft gemaakt van de zeer gedegen, genuanceerde benadering van de

Hondschootenaar Émile Coornaert (1886-1980) in zijn *La Flandre française de langue flamande* (Ivry-sur-Seine, 1969), p. 99-140. Ook de productieve, maar jong overleden historicus Marcel Backhouse verdedigde in zijn talrijke publicaties over de troebelen in datzelfde gevoelige gebied, het Westkwartier, en de uitwijking naar Sandwich, steeds de stelling dat leden uit zowat alle sociale groepen toetraden tot de nieuwe religie. ‘Velen onder hen, zowel ongeschoolde en geschoolde arbeiders, als intellectueel geëmancipeerde sympathisanten, deden dit niet alleen uit hoofde van hun enthousiasme voor de calvinistische leer, maar ook uit onvrede met het sociaal, politiek en kerkelijk bestel dat zich uitte in afkeer en haat tegen de katholieke geestelijkheid.’⁶ Even omzichtig oordeelden Solange Deyon en Alain Lottin, *Les casseurs de l'été. L'iconoclasme dans le Nord de la France* (Parijs, 1981), die besluiten: ‘Ces réalités indéniables obligent donc à nuancer très sérieusement et même à rectifier les jugements attribuant l'iconoclasme aux ‘gens de basse qualité’ et ‘à la populace’ (p. 168), en aldus eigenlijk nauw aanleunen bij de stelling van Scheerder. Overigens is hun boek zo belangrijk, omdat ze het bij Hachette in Parijs uitgaven, waardoor ze de aandacht trokken van heel wetenschappelijk Frankrijk: de voorvaders van de vaak als melig afgeschilderde *Ch'tis du Nord* bleken in de zestiende eeuw strijdbare geuzen te zijn geweest, die in niets moesten onderdoen voor de hugenoten van Parijs of Orléans!

Begaan met het sociale niveau van zijn voornaamste hoofdrolspelers, gaf dr. Scheerder later een afzonderlijke bronnenstudie uit: ‘Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis – Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CLVII (1991), p. 125-242. We krijgen gedetailleerde informatie over het bezit van 76 Gentse burgers, behorend tot de betere sociale klasse. De *have nots*, bij wie er dus helemaal niets te halen viel, komen hier uiteraard niet in voor. Die in alle opzichten voorbeeldige bijdrage dient door wie *Het Wonderjaar te Gent* raadpleegt, als een essentiële aanvulling te worden gebruikt.

Naast dat artikel van Scheerder moet een hoofdstuk worden gelegd van het standaardwerk van Johan Dambruyne over de Gentse ambachten in de zestiende eeuw. Die ging als het ware uit van een onbeschreven blad, om over de Beeldenstorm in Gent nieuw en origineel prosopografisch onderzoek te doen.⁷ In een beknopte, maar scherpe analyse van de bezits- en beroepsgegevens van veroordeelde beeldenstormers en calvinisten, kwam hij tot de conclusie dat de sociale middengroepen de drijvende kracht waren achter de gebeurtenissen van het Wonderjaar en dat er bijgevolg geen sprake was van een proletarische opstand.⁸ Daarmee trad Dambruyne – zonder hem te noemen – de stelling van Scheerder bij.

Een heel andere invalshoek koos Tom Van Ermen voor zijn masterscriptie *Beeldenstorm in het zestiende-eeuwse Gent* (Gent, 2008).⁹ In wat hij ‘een historisch-antropologische studie’ noemde, onderzocht hij de mechanismen van de aanwending van geweld en een verklaring voor de katholieke weerloosheid. Als een van de zeldzamen maakte hij daarbij gebruik van de onderzoeksresultaten van Scheeders proefschrift. Vandaag primeert bij academische historici doorgaans de mentaliteitsgeschiedenis – met haar gedragsanalyse volgens de definities van de sociologie en zelfs de antropologie – boven het blote feitenverhaal. Dat zou aan Jozef Scheerder waarschijnlijk niet besteed zijn geweest.

Naast andere onderzoeksthema's bleef Scheerder een bijzondere belangstelling koesteren voor de religieuze problematiek van de zestiende eeuw: het lutheranisme in Gent,

Inleiding

Het Wonderjaar, 14 april 1566 – 29 maart 1567, is ongetwijfeld een markant jaar in onze geschiedenis. De onlusten die zich in dat jaar voordeden, zoals de ongeoorloofde hagenpredicaties, de gewelddadige Beeldenstorm en de gewapende opstand, deden Filips II besluiten de hertog van Alva naar de Nederlanden te zenden om de rebellen te straffen. Op aanraden van zijn spion fray Lorenzo de Villavicencio werd in de Nederlanden een uitzonderingsrechtbank opgericht, de Raad van Beroerten. Dit was een zware tactische fout van Filips II, die hem uiteindelijk het verlies zou kosten van een deel van de XVII Provinciën, door zijn vader Karel V verenigd, maar die aan de Verenigde Provinciën de onafhankelijkheid zou schenken.

Na vier eeuwen zijn de historici het nog niet eens over de oorzaken en het karakter van de troebelen van het Wonderjaar. Was het vooral en op de eerste plaats een sociale revolutie, een gewelddadige demonstratie van wrevel, verwekt door graanduurte, hongersnood en werkloosheid? Of was het vóór alles een godsdienstige revolutie, veroorzaakt door godsdienstige oorzaken? Was de ‘nieuwe godsdienst’ maar een masker waarachter het streven naar maatschappelijke hervorming schuilging? Of wensten de hervormden godsdienstvrijheid en deinsden de meest radicalen niet terug voor het gebruik van de uiterste middelen, gewelddadige zuivering van de kerken en gewapend verzet? Om tot bepaling te komen van het karakter van de troebelen van het Wonderjaar, is het nodig geduldig detailonderzoek op regionaal vlak in te stellen. Die studie is het resultaat van een detailonderzoek voor de stad Gent.

Voor de studie van het Wonderjaar te Gent staan de onderzoeker talrijke officiële en verhalende bronnen ter beschikking.

Drie weken na de Beeldenstorm in Gent besloten de schepenen van de Keure van dag tot dag alles te doen noteren wat er in hun college gebeurde, met het oog op een eventuele verantwoording van hun doen en laten. Dit belangrijke document is het *Discours des choses advenues en la ville de Gand*, opgesteld door secretaris Roeland van Hembyze. Toen de magistraat inderdaad zijn houding tijdens het Wonderjaar tegenover de hertog van Alva moest verantwoorden, werd gebruikgemaakt van het *Discours*, zoals blijkt uit de marginale aantekeningen. Waarschijnlijk maakte Roeland van Hembyze eerst een resumé van het uitvoerige *Discours*, namelijk het *Brief recueil*. Het antwoord op de vragen van de onderzoekscommissie vind je in het *Verslag van 't magistraet van Gent*. Dit *Verslag* werd niet ingediend bij de Raad van Beroerten, wel een vierde document: *Justification du magistrat de Gand*. Bij dit document werd een groot aantal bewijsstukken gevoegd.

De brieven die landvoogdes Margaretha van Parma richtte aan Egmont, de pensionarissen en andere personen van de magistraat van Gent, benevens allerlei andere documenten, zoals rekwesten, verslagen van onderhandelingen tussen de magistraat en de hervormden en andere meer, werden in twee registers verenigd door stadsarchivaris Charles Parmentier. Enkele brieven zijn nog te vinden in de reeksen *Ontvangen brieven* en *Geschreven brieven*. In de *Zevenenveertig registers* werden ook enkele documenten overgeschreven, zoals het vonnis van Artus Bousse.

De *Keure-Resolutiën* zijn wel in een band ingebonden, maar dikwijls zijn het slechts minuten of nota's op blaadjes papier van allerlei formaat, zodat we niet kunnen spreken van een volledig bijgehouden en keurig geschreven register in de eigenlijke zin van het woord.

Het register van *Processen-verbaal van de Raad van Beroerten* biedt nog enkele inlichtingen over Gentenaars die bij de troebelen betrokken waren. De meer dan honderd brieven en rapporten van fray Lorenzo de Villavicencio werpen geen nieuw licht op de gebeurtenissen te Gent.

De officiële bronnen vertonen betreuenswaardige leemten. Er bestaat nog slechts één register van het *Bouc van den Crime*, namelijk van 1566-1567. Dit is echter van vóór de aanhouding en van vóór het onderzoek tegen talrijke personen na het Wonderjaar. Van de bekentenissen afgelegd voor de Raad van Beroerten, zijn alleen de confessies van de Gentse edelman Filips Triest bewaard gebleven. Niet alle vonnissen uitgesproken tegen Gentenaars zijn nog terug te vinden. De inventarissen van de schade door de beeldenstormers aangericht in kerken, kloosters en kapellen, ontbreken in het verslag van de onderzoekscommissie. Er is slechts een minuut van de 'Estimatie en Visitatie' voor de Sint-Baafskerk bewaard gebleven. Zij berust in het archief van het bisdom te Gent.

De gebeurtenissen in Gent tijdens het Wonderjaar werden ijverig opgetekend door verschillende kroniekschrijvers: Marcus van Vaernewijck, de gebroeders Cornelis en Filips van Campene en Jan van den Vivere. In de Universiteitsbibliotheek te Gent berust een belangrijke kroniek, *Ms. 159 Gentsche Geschiedenissen*, die veel gelijkenis vertoont met de *Chronycke van Ghendt* door Jan van den Vivere en andere aantekenaars, maar nog talrijke nieuwe details bevat.¹ Die kroniek werd niet geraadpleegd door Daniël Jacobs, Victor Fris, Alphonse Verheyden en Marcel Delmotte. In dezelfde bibliotheek bevinden zich nog, benevens een kopie van de *Chronycke van Ghendt* door Jan den Vivere, drieëntwintig kronieken van Gent of memorieboeken, die echter geen belangrijke nieuwe details over het Wonderjaar verstrekken.

Die studie is niet de eerste gewijd aan het Wonderjaar te Gent. In 1906 verscheen *Het Wonderjaar te Gent* door Daniël Jacobs. De Gentse stadsarchivaris Victor Fris vond dat dit werk zekere leemten vertoonde en dacht dat het nuttig zou zijn een volledige geschiedenis van het Gentse calvinisme te schrijven. Hij heeft dat plan echter nooit ten uitvoer gebracht. Fris publiceerde wel twee detailstudies, de ene over de leiders van de Beeldenstorm, *Les chefs de l'iconoclastie gantoise en 1566*, de andere over de schade door de beeldenstormers aangericht, *Een treurige bladzijde in de Gentsche kunstgeschiedenis*. Talrijke historici maakten dankbaar gebruik van zijn voorbereidende studie, *Notes pour servir à l'histoire des iconoclasts*.² In 1959 schreef Marcel Delmotte een licentiaatsverhandeling, *Sociale aspecten van het calvinisme te Gent*, waarin hij, zoals reeds blijkt uit de titel, uitsluitend één zijde van het probleem belichtte. Hij publiceerde in 1963 een resumé van zijn studie.³

HOOFDSTUK I

Naar het Wonderjaar

De troebelen van het Wonderjaar, inzonderheid de ongeoorloofde hagenpreken, de Beeldenstorm en het gewapend verzet, kunnen niet door één enkele oorzaak verklaard worden. De *dramatis personae* werden niet allen door een en hetzelfde motief bewogen. Zij hadden evenmin een en hetzelfde doel.

Na het vertrek van Filips II uit de Nederlanden ontwikkelde zich een gezagscrisis, waardoor de vervolging van de ketters verzwakte en het calvinisme meer en meer veld won. De invloed van de ongunstige economische en sociale toestanden mag evenwel niet opgedreven worden tot de alles determinerende oorzaak van die *'Beroerlicke Tijden'* in de Nederlanden.

ART. I. DE GEZAGSCRISIS IN DE NEDERLANDEN

§ 1. DE OPPOSITIE VAN DE HOGE ADEL

Bij haar benoeming tot landvoogdes, ontving Margaretha van Parma van Filips II een geheime instructie, die onder meer bepaalde dat zij zich moest laten leiden, niet alleen door het advies van de Raad van State en de Geheime Raad, maar door *'la plus saine et meilleure opinion'* van hen die zij zou raadplegen voor een bijzondere zaak.¹ Het duurde niet lang of de hoge edelen voelden zich achteruit gesteld, omdat in de Raad van State, ondanks de stellige belofte van de Koning, belangrijke zaken achter hun rug werden afgehandeld. Op 23 juli 1561 boden Oranje en Egmont aan de Koning hun ontslag aan als raadsleden, voorgevend dat zij niet langer de verantwoordelijkheid wilden dragen voor maatregelen die door Granvelle zonder hun voorkennis waren getroffen.²

Meerdere historici aanvaardden dat de belangrijke beslissing, die buiten weten van Oranje en Egmont genomen werd, de oprichting van de nieuwe bisdommen was.³ Door de hervorming van de kerkelijke hiërarchie waren de zonen van hoge edelen voortaan uitgesloten van bisschopszetels.⁴ Dat Granvelle, de nieuwe aartsbisschop van Mechelen, als abt van de abdij van Affligem, in de Staten van Brabant leider zou worden van het eerste lid, de geestelijkheid, deed de maat vollopen.⁵ In 1562 nam het verzet tegen Granvelle toe en ontstond de Liga van de hoge edelen ('de Groten'): Oranje, Egmont, Horn, Bergen, Montigny, Mansfeld en Megen. Het was niet uitsluitend een persoonlijke strijd

die zij tegen Granvelle voerden. In de persoon van de kardinaal haatten zij het regeringsstelsel waarvan hij de bekwame vertegenwoordiger was.⁶

Op 11 maart 1563 vroegen Oranje, Egmont en Horn aan de Koning Granvelle te willen ontslaan, anders zouden zij de Raad van State verlaten.⁷ De Koning weigerde op hun verzoek in te gaan.⁸ Door pamfletten en spotprenten werd het verzet tegen de kardinaal onder het volk aangewakkerd.⁹

Onverhoopt kregen de edelen een bondgenoot in de persoon van landvoogdes Margaretha van Parma, die Granvelle ervan verdacht de familiale belangen van de Farneses niet gediend te hebben inzake teruggave van Piacenza en het huwelijk van haar zoon Alexander met een dochter van de keizer.¹⁰ Half augustus zond Margaretha haar secretaris Tomas Armenteros naar Spanje om de Koning over de toestand in de Nederlanden in te lichten: de verbreiding van de ketterij, de financiële nood van de regering en, niet het minst, het geschil tussen de adel en de kardinaal. Het behoud van Granvelle, tegen de wil in van de hoge heren, kon de zwaarste gevolgen hebben, ja zelfs een opstand ontketenen.¹¹

Na maandenlange aarzeling en nadat de landvoogdes begin januari 1564 nogmaals aangedrongen had op een spoedige regeling¹², besloot de Koning eindelijk tot verwijdering van de kardinaal. Het vertrek van Granvelle in maart 1564 luidde *'la phase du triomphe des seigneurs'* in.¹³ Er kwam een nieuw bestuur, 'het slechtste dat mogelijk was', dat 'een staatkunde voerde van radeloosheid, van volstreckte stelselloosheid'.¹⁴ In de Raad van State wilden de hoge edelen zich met alles inlaten, ook met de zaken die behoorden tot het domein van de twee andere collaterale raden.¹⁵ Er ontstond een onbeschrijflijke wanorde, die de goede gang van het bestuur ten zeerste belemmerde. Favoritisme en willekeur tierden weelderig, de kracht van de wetten verzwakte gaandeweg, zonder nochtans helemaal op te houden. De strijd tegen de protestantse propaganda verminderde.

Kenschetsend voor die tijd waren de moeilijkheden die de uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente in de weg gelegd werden.¹⁶ Eind april 1564 verzocht Filips II de landvoogdes de besluiten van Trente te doen onderzoeken in de Nederlanden. Van meet af aan oefende de Raad van State vinnige kritiek uit. Evenals de Geheime Raad was hij van mening dat men de geestelijke en wereldlijke overheden moest raadplegen. De bisschoppen en de universiteiten drongen aan op de integrale aanvaarding, zowel van de leerstellige beslissingen als van de disciplinaire maatregelen. De provinciale raden, daarentegen, stapelden opwerpingen en restricties op tegen de hervormingsdecreten die de oude vrijheden beperkten. De Raad van State steunde natuurlijk de aanspraken van de provinciale raden. De Koning wachtte niet op de uitslag van de raadplegingen. Op 30 juli verzond hij een decreet van uitvaardiging van de besluiten van het Concilie. Het bevel van de Koning misnoegde de edelen omdat het niet geschiedde volgens de gebruikelijke procedure, d.w.z. voorafgaande raadpleging van de landvoogdes, van de Geheime Raad en van de Raad van State. Zolang en zo moeizaam hadden zij zich ingespannen om Granvelle uit de Nederlanden te verwijderen en zijn benijde macht naar zich toe te halen. Zou de Koning, na de uitschakeling van de gehate minister, thans verder zonder hen proberen te regeren?

De Geheime Raad adviseerde de bevelen van de Koning onverwijld uit te voeren, maar de Raad van State protesteerde. Margaretha van Parma deed de twee raden samen vergaderen. Besloten werd de publicatie van de decreten te verdagen, totdat de Koning een aantal restricties zou hebben aangebracht.¹⁷ Aldus werden dringende en heilzame

hervormingen op de lange baan geschoven, en werden efficiënte maatregelen om de wan-toestanden op godsdienstig gebied te doen ophouden, afgewezen.

§ 2. ZENDING VAN EGMONT NAAR SPANJE

Eind december beraadslaagde de Raad van State over de hervorming van het landsbestuur, de verbetering van de financiële toestand en de maatregelen op godsdienstig gebied.¹⁸ Egmont zou naar Spanje reizen, om de Koning mondeling in te lichten over de toestand van het land en over de wensen van de raadsleden.

Viglius stelde een gematigd project van instructie op voor de gezant, maar Oranje stemde er niet mee in. Hij eiste klare taal. De Koning moest onbewimpeld worden meegedeeld dat het nodig was het gezag van de Raad van State uit te breiden en dat er enkele nieuwe mannen van gezag moesten bij komen. Men moest bewerken dat de Koning zijn strengheid tegen de ketterij zou laten varen. Het was niet langer mogelijk in een land met zoveel kettters, te midden van landen met godsdienstvrijheid, door plakkatens en inquisiteurs de ketterij te bestrijden. Zoals elders zou men ook hier veel moeten toelaten. Hoezeer hij aan het katholieke geloof gehecht was, Oranje kon niet dulden dat vorsten over het geweten van hun onderdanen wilden heersen en hen de vrijheid van geloof en godsdienst wilden ontnemen.¹⁹

Na de merkwaardige rede van Oranje werd de instructie van Egmont gewijzigd. Hoewel zij vermeldde dat het aantal hervormden in de Nederlanden geweldig was toege-
nomen en dat het volk afkerig was van de plakkatens, repte de instructie toch niet uitdrukkelijk over een matiging ervan.²⁰

Op 18 januari 1565 vertrok Egmont naar Spanje. Een schitterende ontvangst viel hem te beurt vanwege de Koning en het Hof, zoals hij opgetogen naar de Nederlanden berichtte. De Koning, nooit gehaast om belangrijke beslissingen te treffen, week ook ditmaal geenszins van zijn gewone gedragsregel af. Hij wilde eerst het advies inwinnen van de landvoogdes, zo luidde het officieel. De rapporten van zijn geheime agent fray Lorenzo de Villavicencio bewijzen evenwel dat hij zich ook van andere zijden liet inlichten.²¹ Heeft Egmont, in zijn ijdelheid geveleid door het genoten onthaal, zich werkelijk ingebeeld dat de Koning even gul zou zijn met toegevingen als hij zich mild getoond had om hem persoonlijke gratificaties en prebenden te schenken? Eind april kwam de graaf te Brussel terug, als de gelukkigste man ter wereld.

De instructie die de Koning aan Egmont meegegeven had, wettigde allenminst het optimisme van de graaf. Daarin verklaarde de Koning dat hij geen enkele wijziging kon toestaan inzake de kettervervolging, liever zou hij honderdduizend levens verliezen, indien hij ze had.²²

Gedurende zijn verblijf aan het Hof had Egmont aan de Koning voorgesteld om een soort 'nationaal concilie' samen te roepen om over de godsdienstaangelegenheden te beraadslagen. Filips II stemde er slechts in toe aan Margaretha van Parma toe te staan in de Raad van State een commissie te ontbieden, bestaande uit enkele bisschoppen, theologen en raadslieden. De commissie, 'het klein concilie van negen wijze mannen', zou erover delibereren hoe het volk het best kon worden onderricht in de godsdienst, hoe degelijke scholen konden worden opgericht en bovendien onderzoeken of er geen doelmatiger middelen waren om de kettters te bestraffen.²³ De commissie was van mening dat het beste middel om de godsdienstige toestanden te saneren, erin bestond de discipli-

naire maatregelen door het Concilie van Trente voorgesteld, kordaat toe te passen. Nopens de kettervervolging waren de drie bisschoppen van oordeel dat er niets diende te worden veranderd. Het driemanschap, Oranje, Egmont en Horn, meende echter dat de nieuwe toestanden wel een wijziging vereisten van de antireformatorische wetgeving. Ten slotte kwam de vergadering overeen om aan de Koning een geringe verzachting van de plakكاتen voor te stellen. Aan de berouwhebbenden zouden, na hun verzoening met de Kerk, tijdelijke straffen worden opgelegd. Degenen die alleen maar de plakكاتen overtreeden hadden zonder aan het katholieke geloof te verzaken, zouden een lichtere straf krijgen.²⁴

Hoe gering de voorgestelde toegevingen ook waren, Margaretha van Parma aarzelde dagen lang om het proces-verbaal aan de Koning over te maken. Filips' onverdraagzaamheid op godsdienstig gebied was nog ten overvloede gebleken uit de instructie die hij aan Egmont had meegegeven en uit de brieven die hem later waren toegestuurd.²⁵ Voor de landvoogdes, echter, die te midden van de hetze tegen de inquisitie leefde, was het duidelijk dat de omstandigheden een soepeler houding ten opzichte van de hervormden vereisten. In een brief van 22 juli 1565 stelde zij aan de Koning voor om de instructies van de inquisiteurs te herzien en aan te passen.²⁶ Drie maanden zou zij op het antwoord van de Koning moeten wachten.

§ 3. DE 'BRIEVEN UIT HET BOS VAN SEGOVIA'

De Koning, die aan Egmont verklaard had geen beslissingen te kunnen treffen zonder eerst het advies van de landvoogdes ingewonnen te hebben, hield in de praktijk meer rekening met de raadgevingen van de ultra's van rechts.

Einde mei 1565 vertrok Villavicencio naar Spanje.²⁷ Om zijn persoonlijke adviezen te staven, had de geheime agent zich gewapend met een aantal brieven en verzoekschriften van zijn voornaamste medestanders, de inquisiteurs Michaël Baius, Judocus Tiletanus en Petrus Titelmans, alsook de theologische faculteit van de Leuvense Universiteit. De inquisiteurs beklagden zich over de tegenwerking die zij ondervonden bij de uitoefening van hun ambt. De theologische faculteit schreef de groei van de ketterij toe aan het verwaarlozen van de toepassing van de plakكاتen.²⁸ Villavicencio werd herhaaldelijk door de Koning in audiëntie ontvangen. Volkomen in overeenstemming met de aansporingen van zijn geheime agent, van de inquisiteurs en de theologische faculteit, gebood de Koning in zijn beruchte 'Brieven uit het Bos van Segovia' van 17 en 20 oktober 1565 dat de inquisitie moest behouden blijven en dat de plakكاتen moesten worden toegepast zoals het sinds de tijd van zijn vader altijd was gebeurd. Van amnestie voor berouwhebbende ketteren wilde Filips niet horen.²⁹

De strakke houding die de Koning op godsdienstig gebied voorschreef, kon onmogelijk doorgezet worden wegens de onwil van talrijke gerechtelijke en stedelijke magistraten. Die bleven de antireformatorische wetgeving saboteren, hetzij uit godsdienstige onverschilligheid, hetzij uit ketterse gezindheid, hetzij uit politieke voorzichtigheid.

De landvoogdes was zo ontsteld door de inhoud van de brieven, dat zij daarover gedurende verschillende dagen niets aan haar raadsleden durfde zeggen. Daarna vroeg zij het advies van de Geheime Raad. Die was van oordeel dat het raadzaam was de inhoud van de brieven niet aan de ambtenaren en aan de steden mede te delen. Het advies was hen slechts te verzoeken de plakكاتen toe te passen, zonder te gewagen van bijstand aan

HOOFDSTUK 2

Van hagenpreken naar Beeldenstorm

De hagenpreken rond Gent begonnen in de tweede helft van de maand juni, ‘omtrent Sint-Jansmesse’ (24 juni). Zij werden door geschoolde en ongeschoolde predikanten gehouden. De predicaties werden steeds beter georganiseerd en zelfs door een stadsomroeper aangekondigd. Het aantal toehoorders, overtuigde calvinisten, sympathisanten en louter nieuwsgierigen, nam verbazend snel toe. Weldra gingen de toehoorders, ‘gestokt en gestaafd’, naar de bijeenkomsten. De pogingen van de overheid om die ongeoorloofde vergaderingen zonder gebruik van geweld te beletten, bleven vruchteloos. Weldra stelden de hervormden zich niet meer tevreden met de verkondiging van het ‘Woord Gods’ in open lucht buiten de stadsmuren. Zij verzochten om een kerk in de stad. Wat zij niet goedwillig konden verkrijgen, trachtten zij door geweld te bemachtigen.

ART. I. DE HAGENPREDIKERS

Een van de eerste hagenpredikers rond Gent was Nicasius Van der Schuere, een Gentenaar. Nadat hij enige tijd in Leuven geneeskunde had gestudeerd, was hij naar Frankrijk getrokken, waar hij tot het calvinisme overging. Marcus Van Vaernewijck schreef met lof over zijn levenswandel en zijn predicaties, maar merkte toch op dat hij niet welsprekend was. Van der Schuere haperde dikwijls en bleef soms steken in zijn woorden.¹ Cornelis van Campene, daarentegen, noemde hem ‘*idiot ende ongheleert*’.² Toen hij op 4 juli op de Stalendries (een wijk van Wondelgem) preekte, werd hij bijna aangehouden door stadsofficieren en hellebaardiers. Hij werd gered door de gebroeders Mayaert, die erin slaagden hem ijlings weg te brengen naar hun nabij gelegen buitenverblijf.³ Het is niet bekend of Van der Schuere zich nog verstoutte rond Gent te prediken. Zeker is dat hij zijn geboortestad verliet. Op 23 juli predikte hij in Turnhout en een maand later was hij een van de leiders van de Beeldenstorm aldaar.⁴ In november kwam Van der Schuere terug naar Gent en bleef er als predikant van de hervormde gemeente tot het einde van het Wonderjaar. In 1568 werd hij bij verstek verbannen.⁵

Einde juni hield een kruidenier of apotheker van Oudenaarde, zeer waarschijnlijk Jan Poerkin of de Pourc, een hagenpreek buiten de Sint-Lievenspoort. Hij bleef echter niet in Gent, maar werd predikant in Deinze.⁶

De voornaamste hagenprediker rond Gent was ongetwijfeld de zeer roerige Herman de Strijcker, beter bekend onder zijn gehebraïseerde naam Moded. Hij studeerde in Keu-

len, waar hij tot reformatorische inzichten kwam. Niettemin droeg hij als priester zijn eerste mis op in 1556. In 1558 werd hij omwille van zijn opvattingen over de eucharistie in Zwolle uit zijn ambt ontzet. Daarna was hij gedurende enige tijd hofpredikant bij de Deense Koning Christiaan III. In 1560 diende hij als vaste predikant de Antwerpse gemeente. Van daaruit werkte hij ook in Breda, 's Hertogenbosch en Gorinchem. In 1563 bezocht hij Genève. Daarna verbleef hij in Culemborg en in Batenburg. Het was door toedoen van Diderik van Batenburg dat hij in 1566 naar Vlaanderen kwam. Half juni predikte hij in de buurt van Oudenaarde. Van juli tot november trad hij herhaaldelijk op in Gent, als predikant en als woordvoerder van de hervormde gemeente.⁷

Een heel ander figuur, 'wel meer agitator dan evangelie-dienaar'⁸, was de Franse predikant Franciscus Junius of du Jon, 'wel echt de calvinistische gereformeerde theoloog'.⁹ Na zijn studies in Genève van 1562 tot 1565 werd hij predikant van de gemeente onder het kruis van Antwerpen. Junius predikte herhaaldelijk in Gent, in juli en augustus. Tweemaal werd hij bijna aangehouden, maar telkens ontsnapte hij op het nippertje. De eerste keer, toen de hoogbaljuw, de heer van Wakken, op een avond naar het huis kwam waar hij verbleef, was hij net naar Brussel vertrokken. De andere keer had de hoogbaljuw op een ongewoon ogenblik een bevel uitgevaardigd, waarbij het verboden was zich per schip naar het klooster van de kartuizers op Rooigem te begeven, in de buurt waar de Waalse gemeente haar vergaderingen hield. Junius was te gast bij Pieter de Rijcke, advocaat bij de Raad van Vlaanderen en leidende figuur van de Gentse calvinisten. Zij hadden reeds een schip besteld toen zij ingelicht werden over het verbod. De Rijcke wilde er geen geloof aan hechten en raadde zijn gast aan toch maar in te schepen. Aan de stadswallen botsten zij op de hoogbaljuw, die op de oever de wacht hield. Zodra zij dichterbij gekomen waren, riep die hen toe of zij zijn verbod dan niet kenden. Hij gaf hen het bevel hun schip te verlaten. Onverschrokken stapte Junius aan wal tussen de wachten en groette zelfs de heer van Wakken, die steeds maar naar het schip bleef staren. Volgens zijn autobiografie zou Junius gepoogd hebben Lieven Onghena te doen afzien van zijn voornemen om in Gent de Beeldenstorm te organiseren.¹⁰

Op 10 en 11 augustus hadden er belangrijke hagenpreken plaats in Zevekote en in Sint-Kruis bij Brugge, georganiseerd door de hervormden van Oudenaarde, Gent en Doornik.¹¹ Er werd door Etienne Mermier, predikant van de hervormde gemeente van Doornik, ook in het Frans gepreekt.¹² Op zijn terugtocht van Sint-Kruis hield hij een hagenpreek buiten de Brugse poort te Gent, op de heerlijkheid Vaernewijck.¹³

Het is niet bekend wanneer Petrus Carpentier in Gent zijn eerste predicatie hield. Hij was geboren in Mesen en van zeer nederige afkomst. Omstreeks 1560 week hij uit naar Engeland. Volgens Junius zou hij zich verzet hebben tegen het gewelddadig vernielen van de beelden.¹⁴ Het is mogelijk dat Carpentier, evenals Junius, gekant was tegen een Beeldenstorm die niet geschiedde op bevel of met de goedkeuring van de overheid. In elk geval poogde hij na de Beeldenstorm in de 'gezuiverde' kerk van Sint-Pieters te prediken. Dit werd hem echter door de baljuw belet.¹⁵

Vóór de tolerantie van de predicaties werd er nog buiten de stad gepredikt door Joris Wybo, ook Joris Sylvanus of Joris de Vlaeminck genoemd. Hij was een gewezen schoolmeester uit Tiel, die in 1559 predikant werd en als zodanig aan de hervormde gemeente van Antwerpen verbonden was. Het is niet bekend wanneer en hoe dikwijls hij in Gent predikte.¹⁶

ART. II. DE ORGANISATIE VAN DE HAGENPREKEN

Hoe zijn de hagenpreken te Gent ontstaan en door wie werden zij beschermd en gesteund? Alleen Nicase van der Schuere was een Gentenaar. Zoals reeds gezegd, kwam Herman Moded naar Vlaanderen door toedoen van Diderik van Batenburg, een onder-tekenaar van het Smeekschrift der Edelen. Wel acht maanden vóór het begin van de hagenpreken reisde Lieven Onghena, een toekomstige leider van de Beeldenstorm, naar Duitsland, om vandaar predikanten naar de Nederlanden te brengen.¹⁷ Jan de Vettere, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, ging naar Duitsland of naar Frankrijk om predikanten uit te nodigen.¹⁸ Er kwamen ook predikanten uit Antwerpen door toedoen van een andere advocaat bij de Raad van Vlaanderen, Cornelis Teymont, of door bemiddeling van Gillis Diericx en Joos Seys.¹⁹ De rijke lakenhandelaar Lieven de Smet bracht verschillende predikanten naar Gent.²⁰ Ten slotte werd een – verder onbekende – Waalse beeldenstormer ervan beschuldigd een calvinistische predikant uit Dieppe naar Gent te hebben gebracht.²¹

In de stad ging de mare dat de predikanten gesteund werden door belangrijke gezaghebbende personen. Joris Wybo zou hebben verklaard dat de predikanten *'consent ende part hadden van groote meesters'*.²² Ook Pieter de Rijcke zou hebben gezegd dat *'de predikanten gedragen waren van groote meesters'*.²³ Volgens de rijke poorter Frans Heuriblocq deden de predikanten niets *'dan bij ghedoooghe van eenige groote heeren van herwaertsovere, o.a. de prins van Oranje, de graaf van Egmont, de graaf van Horne en graaf Lodewijk van Nassau'*.²⁴ Die verklaringen strookten voorzeker niet met de waarheid. De volksverbeelding was wellicht op hol geslagen door de aanwezigheid van *'joncheeren te peerde'*²⁵, onder wie de graaf van Batenburg, op de hagenpreek op de Stalendries.

Getuigen verklaarden dat de predikanten de steun genoten van verscheidene rijke en voorname ingezetenen: de edelman Jacob van der Haeghen, heer van Gottem; de advocaten Pieter de Rijcke, Willem Mayaert, Jan Ruytinck, Cornelis Teymont; de procureurs bij de Raad van Vlaanderen Jan de Coninck en Jan Pijls; de procureur bij de schepenen van de Keure Lieven Moenins; de handelaars Lieven Heindricx, Dirk Jooris, Jan der Leure, Marc de Mil, Maarten Volckaert, en de klerk van de graanhandelaars, Jacob Lobberjoos.

De predikanten logeerden vooral bij Antoon van der Meulene, waard *'In de Cluse'* aan de Hoogpoort, en bij Lieven der Wynckele, brouwer *'In den Tinnen Pot'*, eveneens aan de Hoogpoort.²⁶

Het is niet mogelijk nauwkeurig de juiste datum te bepalen van de eerste hagenpreek rond Gent. Omstreeks half juni werd in de stad verteld dat men een predikant had zien prediken in de buurt van Mariakerke en nog eens bij Sint-Amandsberg.²⁷ Verscheidene verhoorde personen verklaarden dat de hagenpreken begonnen *'omtrent Sint-Jan-smesse'*.²⁸

De eerste met zekerheid te dateren predicatie werd op 30 juni buiten de Sint-Lievenspoort gehouden. De predikant was een man van ongeveer dertig jaar oud en klein van gestalte. Gezeten op enkele kappen en mantels die zijn toehoorders hem hadden geleend, las hij soms uit een boek, sloot het daarna en predikte dan verder. Hij verklaarde het evangelie van die dag, sprak bestraffend over de zonden en deed bidden voor de overheid, de Koning en de paus, 'opdat God hun verstand zou willen verlichten en het Woord Gods vrij zou mogen verkondigd worden'. De toehoorders zaten in drie

Uitgeverij Academia Press
Prudens Van Duyseplein 8
9000 Gent
België

www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimediativisie van Uitgeverij Lannoo nv.

ISBN 978 90 382 2641 5
D/2016/4804/113
NUR 693

Jozef Scheerder
Johan Decavele & Gustaaf Janssens (red.)
Het wonderjaar te Gent, 1566-1567
Gent, Academia Press, 2016, iv + 276 p.

Vormgeving cover: Press Point
Zetwerk binnenwerk: Punctilio

Afbeelding cover: De Beeldenstorm door de geuzen (1566), gravure. Rijksmuseum, Amsterdam.

© Erven Jozef Scheerder, Johan Decavele & Gustaaf Janssens
© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.